

ԾԱՀԵՆ ՄԿՐՏՁՑԱՆ, ԱՐՄԵՆ ՄԿՐՏՁՑԱՆ

ԱՄԱՐԱՍ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ

Հայոց միացյալ թագավորության տասներորդ մահացող՝ Արցախը, հարուստ է պատմական անցյալի և տարբեր դարաշրջանների տարաբնույթ պատմամշակութային արժեքներով: Արցախը Հայաստան երկրի հնագույն և կենսունակ մարզերի թվում այն եզակիներից է, որ կարողացել է պահել, պահպանել իր ամբողջականությունը, քաղաքական անկախությունը: Միաժամանակ մահադիսացել է ազգային կյանքի հզոր պատվար, հույսերի կղզի, վերածննդի խորհրդանիշ: Այստեղ, Փոքր Կովկասի անմատչելի անտառապատ բարձունքներում, ավելի քան մեկուկես հազարամյակների ընթացքում հայ ժողովուրդը դիմակայել է քոչվոր ցեղերի ասպատակություններին՝ պահպանելով իր սրբարանները, մշակույթը, ազգային դեմքը¹:

Դրա պերճախոս վկայությունները ոչ մեծ երկրամասում արձանագրված ավելի քան 20 հազար պատմաճարտարապետական հուշարձաններ են: Դրանց զգալի մասը կառուցվել է վաղ, միջին և ուշ միջնադարում և բացառիկ դեր խաղալով հայ ժողովրդի արցախյան հատվածի պատմական ճակատագրում: Այդ, հիրավի, ազգային անգին հարստության մեջ իր հնությանը, առանձնակի նշանակությամբ ու կառուցողական ինքնատիպությամբ ուրույն տեղ է գրավում Ամարասի վանքը, որն անմիջապես առնչվում է Հայոց Արևելից կողմանց Արցախ և Ուտիք մահաճգնեքում IV դ. սկզբին քրիստոնեության տարածման առաջին քայլերի հետ: Հետագա դարերում այն միշտ էլ եղել է եպիսկոպոսանիստ, դպրության, գրչության արգասավոր կենտրոն:

Ամարասի վանական խոշոր համալիրը գտնվում է Արցախի պատմական Մյուս Հաբանդ գավառի գրեթե կենտրոնական մասում, այժմյան ԼՂՀ Մարտունու շրջանի Մանկալաշեն գյուղի մոտ, Խազազ և Լուսավորիչ ցածրադիր սարերի ստորոտում, միանգամայն հարթ տարածքում, Ամարաս գետակի ձախ ափին: Մյուս Հաբանդ գավառն ընդգրկել է 2200 քառ. կմ տարածություն²: Այն հստակորեն հիշատակել են մեր վաղ միջնադարի պատմիչներ Փավստոս Բուզանդը, Մովսես Խորենացին, Մովսես Կաղանկատվացին և պատշաճորեն տեղագրված է «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույցի» հայտնի երկում: Գավառն իր մեջ է ներառել մոտավորապես ներկայիս Հադրութի, Մարտունու, մասամբ Ասկերանի (Մայրաբերդի) շրջանները, ինչպես նաև Ֆիզուլու և Աղդամի մայրաքաղաքային և տափաստանային որոշ տարածքներ:

Արցախ-Ղարաբաղի մեղիքությունների շրջանում (XVII դ.) գավառը բաժանվեց երկու մասի, երկու մեղիքությունների, որոնցից մեկը մնում էր բուն Դիզակի տերը և

¹ Մանրամասն տե՛ս «Կովկասկոյե սլովո», 23.03.1919 թ.:

² Սլավա Մարգարյան, Արցախ. պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ: Եր., 1996, էջ 30:

նստավայր ուներ հին իշխանաճիստ Դող-Տող բերդ-ամրոցը, իսկ մյուսը բնավորվեց վարանդայի Քոչիգ-Մովսեսի գյուղում, որը գտնվում է Ամարասի հովտում:

Դարեր շարունակ մշված գավառների տերերն էին հայ Առանձափիկ տոհմի շառավիղները, որոնք, բնականաբար, իրենց ուշադրության կենտրոնում էին պահել հոգևոր կենտրոն Ամարասը:

Հենց միայն այն, որ Հայոց առաջին Կաթողիկոս Գրիգոր Լուսավորիչը IV դ. սկզբին եղել է Ամարասում ու մասնակցել Արցախում քրիստոնեական առաջին եկեղեցու հիմնադրմանը, կամ այն փաստը, որ մրա թող, «վայելչակազմ, աստվածային գիտության հմուտ»³ Գրիգորիսը, իբրև պատիվ, 340 թ. մշանակվել է Ամարասի առաջին եպիսկոպոս, կամ հայերեն գրերի հանճարեղ գյուտարար Մեսրոպ Մաշտոցը V դ. սկզբին Ամարասում բացել է Արցախում առաջին հայկական դպրոցը, կամ Հայոց Արևելից կողմանց առաջնորդ Վաչագան Բարեպաշտը անձամբ մասնակցել է Գրիգորիսի մշխարների հայտնաբերման և Ամարասում մրա անունով մատուռ-դամբարանի հիմնադրման արարողությանը, կամ Երուսաղեմից և հեռավոր այլ երկրներից Ամարաս, որպես հեղինակավոր ուխտատեղի հաճախող հոգևոր առաջնորդների և հավատացյալների առկայությունն աներկբայորեն վկայում են, որ Ամարասը մշանակվոր և մեծ հեղինակավոր անդաստան է եղել:

Վերոհիշյալ թանկագին տեղեկությունները մեկ անգամ ևս փաստում են, որ Հայաստան երկրի առանցքային հոգևոր կենտրոն Ամարասը բնավ չէր կարող դուրս մնալ ազգի ճակատագրով մտահոգված խոշորագույն գործիչների տեսադաշտից, և որ իրենց մերկայությամբ մրանք կամեցել են կարևորել Ամարասի խոր հմությունը, առաջատար առաքելությունը, բացառիկ լուսավորչականությունը և հրաշագործ գործությունը: Դա արվել է մեկ մրա համար, որ Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցու դերը, հեղինակությունն ավելի բարձրացվեր, իսկ առաջնորդությունը՝ ընդգծվեր: Դրա անհրաժեշտությունը, ինչպես կոեսմենք քիչ հետո, կարևորվել էր մրանով, որ Հայաստանից բռնի կերպով անջատված Արցախը, Ուտիքը մաս էին կազմել պարսկահայատակ Աղվանից մարզպանությանը, որի հետևանքով ինչ-որ չափով խաթարվել, հետին պլան էր մղվել ազգային ուղեմշային արժեքների բնականոն զարգացման առաջընթացը:

Այսբանից հետո ակնհայտ է դառնում, թե ինչու էին հայոց մեծերը տեմչացել հայ ժողովրդին, մասնավորապես մրա ծայրամասային հատվածները, դուրս բերել խավարից և հաղորդակից դարձնել Հայ Եկեղեցուն, հայ գրականությանը և հայ դպրությանը մորածագ լույսին:

Պատմիչների արձանագրած կցկտուր տեղեկությունները, սերմնետերունդ փոխանցվող բանավոր պատումները, ոչ հեռու անցյալում հայտնաբերված հնավայրերը, մախաքրիստոնեական մշակույթի իրեղեն մյութերը, վիմագիր, ձեռագիր և տպագիր աղբյուրները թույլ են տալիս ասելու, որ Ամարասը եղել է մեկ հեթանո-

³ Փալստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն: Եր., 1987, էջ 21:

սակամ ոչ պակաս ճշանավոր ուխտատեղի, սրբավայր: Ի դեպ, Ամարաս, Ամարագ անունը հեթանոսական ծագում ունի և բառացի ճշանակում է Աստվածություն, Մայր Աստվածածին, որը քրիստոնեության շրջանում մի փոքր ձևափոխվել, դարձել է Մարիամ Աստվածածին⁴:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ Ամարասի հովտում և մերձակայքից հայտնաբերված հոգևոր մշակույթի նյութերը իրենց բովանդակությամբ և ոճական առանձնահատկություններով սերտ առնչություն ունեն համահայկական մայրաքրիստոնեական մշակույթի հետ: Այս առումով Ամարասի հովիտը կարելի է համարել մեր ազգային հնագույն մշակույթի օրրաններից մեկը:

Պատմական գրականությունը բավական հիշատակություններ է թողել մասնա մասին, որ հեթանոսականին փոխարինելու եկած քրիստոնեությունը իր գաղափարական ու կառուցողական հիմքերը պատահական և դատարկ տեղերում չէր դնում: Հեթանոսական շատ տոներ ու ծիսակատարություններ որդեգրվեցին Հայ Եկեղեցու կողմից, իսկ եկեղեցիները կառուցվում էին հեթանոսական ավերված տաճարների տեղերում: Իհարկե, դա հենց այնպես, քմահաճորեն չէր արվում, այլ՝ միտումնավոր, քանի որ ժողովուրդը, հավատացյալ զանգվածները դարերի ընթացքում սովորել, ընտելացել և կապվել էին այդ սրբավայրերին: Հավատքի սովորության մեծ ուժը, բնականաբար, նրանց ձգելու է նույն տեղը, սակայն այլ սրբավայր և այլ վարդապետություն ունկնդրելու:

Հենց այսպիսի մի սրբազործված տեղում էլ Հայոց առաջին վեհափառ Գրիգոր Լուսավորիչը IV դ. սկզբին հիմնադրեց Ամարասի առաջին քրիստոնեական եկեղեցին: Դժբախտաբար, սակայն, տեղեկություններ չեն պահպանվել այստեղի ո՛չ հեթանոսական մեհյանի, և ո՛չ էլ Ամարաս գյուղաքաղաքի մասին: Գուցե պեղումների շնորհիվ հնարավոր լինի ինչ-որ բան պարզել: Այսուհանդերձ վաղ հայկական հեթանոսական ժամանակաշրջանի բազմաթիվ նյութեր են գտնվել Ամարասի հովտում: Թեև այստեղ հնագիտական պատշաճ պեղումներ չեն կատարվել, բայց հողային աշխատանքների ժամանակ պատահականորեն հայտնաբերվել են բազմաթիվ իրեր են նյութեր, պղնձե և բրոնզե ճարտարվեստի շինվածքներ, լավ պահպանված, հետաքրքիր զարդանախշերով կավանոթներ, ուլունքներ, սրեր, կարասներ և այլ արժեքավոր կենցաղային իրեր: Ի դեպ, 1966 թ. աշնանը Ամարասից 7 կմ դեպի հյուսիս-արևելք, Ծարտար գյուղի դաշտային տարածքում, տնկահերկ կատարելիս բացվել է մի խոշոր բնակատեղի: Հնավայրից հավաքած շուրջ 250 տարաբնույթ հնագիտական նյութերը փոխադրվել են Ստեփանակերտի թանգարան: Դրանց մեջ ուշադրության արժանի են խեցեղեն անոթները, թրծած աղյուսով շարված պատերը, երկաթյա գեղարդները, դամակները, կավե ձձումները, քամիչները, ձիթաճրագները, սափորները, օձի գլխով ապակյա ապարանջանները, հսկա կարասները և այլն:

Ազերի-թուրք պատմաբանները շտապեցին հնավայրը նույնացնել Ամարաս գյուղաքաղաքի հետ և այն համարել աղբեքաճական հնագույն բնակավայր: Սակայն Ստեփանակերտի թանգարանի աշխատակիցները, այդ թվում ման տողերիս

⁴ Այս վարկածը վերջնական չենք համարում: Այն ենթակա է ճշգրտման:

հեղինակը, ամփոփապես հրապարակայնորեն մերկացրի՝⁵ կեղծարարներին և իրեն դեմ գյուրթերով հիմնավորեցին, որ բացված բնակատեղին, որը զբաղեցնում էր ավելի քան 160 հեկտար, հայկական աղբյուրներում հիշվող Դարափոռ գյուղաքաղաքն է, որտեղ V դ. վերջին կամգ է առել Հայոց Արևելից կողմանց թագավոր Վաչագան Բարեպաշտը:

Խոշոր բնավայր-բնակատեղիներ են բացահայտվել Ամարասի հարավ-արևմտյան կողմերում, վարանդա գետի ափերին: Գտածո գյուրթերի մեջ առանձնանում են կուտքաքարերը, որոնք հեթանոսական շրջանում տապանաքարերի դեր են կատարել և, ամենայն իրավամբ, համարվում են հայկական վաղ միջնադարի պարզունակ խաչարձանների նախորդները: Պարզվում է, որ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո Արցախի հայերը կուտքաքարերը չեն ոչնչացրել, կամ նրանց վրա խաչ քանդակել, այլ թաղել են հողի մեջ: Մյուս Հաբանդ գավառում պահպանվել են «կուտքաշտի հանգստարան»-ներ⁶, խոյակներ, որոնք, անշուշտ, այն հիմք են ծառայել և վկայում են հեթանոսական պոմագարդ տաճարների գոյության մասին: Արցախում գտնվել են տասնյակ կուտք-արձաններ, որոնք դարձյալ վկայում են տեղացի բնիկ հեթանոս հայերի անտիկ շրջանի քաղաքակրթության բարձր մակարդակը: Դրանք սոսկ արվեստի գործեր չեն, այլ պատմության լուռ վկաներ:

Ամարասի բարեբեր հովիտը իր աշխարհագրական դիրքով համապատասխանում է տեղաբնակ հայության խաղաղ ստեղծագործական կյանքի պահանջմունքներին: Ինչ խոսք, այս հանգամանքը որոշակի դեր է խաղացել Ամարասի բարգավաճմանը, իսկ հոգևոր կենտրոն Ամարասն էլ իր հերթին նպաստել է շրջակայքում ստեղծված աշխարհիկ կյանքին: Թվարկված բնակատեղիներից առանձնահատուկ մեծ կարևորություն է ներկայացնում Ամարաս կամ, ինչպես պատմիչն է ներկայացնում, Ամարազ⁷ գյուղաքաղաքը: Այս խոշոր բնակավայրի հետքերը պահպանվում և տարածված են վանքի պարիսպների մոտով հոսող գետակի աջ և ձախ ափերին: Հնավայրի արևելյան և արևմտյան կողմերում կա երկու հնագույն գերեզմանատուն: Դրանցից մեկը գտնվում է Կոլ կոչված տեղամասում, իսկ մյուսը՝ Կոմապատ բլրի վրա:

Ամարաս գյուղաքաղաքը Արցախի վաղ միջնադարի, զուցեև դրանից առաջ գոյություն ունեցած խոշոր ու շեն բնակավայրերից մեկն է եղել, որտեղ կյանքը հարատևել է մինչև XVI դ. օսմանյան թուրքերի կողմից նրա ավերումը: Նկատվել է, որ այս ավերված բնակավայրի քարերով են կառուցվել վանքի ներկայիս պարիսպները, օժանդակ շինությունները:

⁵ Մանրամասները տես՝ Ծախեն Մկրտչյան, Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա: Ե., 1996, էջ 131-134:

⁶ Шаген Мкртчян, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха. Ер., 1988, стр. 109.

⁷ Փափսոս Բուզանդ, էջ 27:

Ամարասի՝ մեղմ կլիմա ունեցող հովտում ստեղծված կյանքի մասին հարուստ տեղեկություններ են պարունակում նաև այն բազմաթիվ բնակատեղիները, հնավայրերը, վանական և արտադրական հուշարձանները, որոնք սփռված են վանքի շրջակայքում: Նշենք պատմական Բարափումջ, Բրիտիս, Քոչիզ, Սհառ, Արածանք և այլ բնակատեղիները, Կարմիր եկեղեցին (XIII-XVII դդ.), Հերհերի Ս. Գրիգորիսի եկեղեցին (XVII դ.), Մամասեի վանքը (XIII դ.), Եղիշեի կամ Ղշա վանքը (XII դ.), Պոկես բերքի մատուռը (XI դ.), Լուսավորչի ուխտատեղին (IV դ.), Պերետեսի եկեղեցին (IX դ.), Երեք Մանկունք եկեղեցին (XIX դ.) և շատ ուրիշ այլ հուշարձաններ, որոնք ասես արթուն ժամապահների պես օղակել և պահում-պահպանում են հոգևոր կենտրոն Ամարասը:

Ամարասը, իբրև հայկական քրիստոնեական կրոնական խոշոր կենտրոն, առանձնապես ճշմարտորդ է դառնում IV դ. առաջին կեսի վերջում, երբ այնտեղ է բերվում 348 թ. մահատակված Գրիգորիսի մարմինը ու թաղվում այն «եկեղեցու մոտ, որը հիմնադրել էր իր պապը՝ Գրիգոր Լուսավորիչը, Հայաստան աշխարհի մեծ քահանայապետը»⁸:

Այստեղ հարկ ենք համարում ճշգրտման կարգով անդրադառնալ Գր. Լուսավորչի հիմնադրած եկեղեցու կառուցման մասին գոյություն ունեցող երկու իրարամերձ կարծիքներին: Առաջինը մերօրյա հեղինակների պնդումներն են, թե «Գրիգոր Լուսավորչի հիմնադրած եկեղեցու կառուցումն ավարտել է նրա թոռ Գրիգորիս եպիսկոպոսը»⁹: Մյուս կարծիքն այն է, որ Գր. Լուսավորչի հիմնած եկեղեցին «իր կառուցվածքի խիստ մեծ լինելու հետևանքով ոչ ոք չկարողացավ շինել այնպես, որ Մեծ Գրիգորը հիմնադրել էր»¹⁰:

Ծարտարապետության դոկտոր, պրոֆեսոր Մուրադ Հասրաթյանը, մեջբերելով Մովսես Կաղանկատվացու այս տեղեկությունը, կարծես համաձայնել է մատենագրի հետ¹¹: Նա, սակայն, խուսափել և չի քննել, չի ճշել, թե ինչ ճակատագիր ունեցավ «ոչ ոքի կողմից» չավարտված, չկառուցված եկեղեցին: Արդյո՞ք Գրիգորիսը Ամարասում կառուցել է նոր եկեղեցի, թե՞ ոչ: Հավանաբար պատվարժան գիտնականը զգուշացել ու չի ցանկացել հարցն ավելի բարդացնել, քանի որ Փավստոս Բուզանդի մոտ մի «հակափաստարկ» տեղեկություն կա, համաձայն որի «Գրիգորիսի մարմինը բերեցին ու թաղեցին այն եկեղեցու մոտ, որը շինել էր նրա պապը՝ Հայաստան աշխարհի մեծ քահանայապետը»: Մեր համոզմամբ, այս պարագայում պատմիչն ավելի շատ կարևորել, շեշտել է Գրիգորիսի թաղման տեղի առանձնահատկությունը: Տեղի սղության և սույն աշխատության բնույթը հնարավոր-

⁸ Փավստոս Բուզանդ, Աշխ., էջ 27:

⁹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հատոր 1-ին: Եր., 1974, էջ 277: Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Եր., 1982, էջ 170-171:

¹⁰ Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի: Եր., 1969, էջ 48:

¹¹ Մուրադ Հասրաթյան, Հայկական ճարտարապետության արցախյան դպրոցը: Եր., 1992, էջ 16:

րություն չեն տալիս ավելի մանրամասնել և, հարկավ, դրա կարիքն էլ, կարծում են, չկա: Այսուհանդերձ, թե՛ Բուզանդը, և թե՛ Մովսես Կաղանկատվացին միակարծիք են և անվերապահորեն գրել են, որ Գրիգորիսը շինել, նորոգել և կարգի է բերել այդ կողմերի (Արցախի և Ուտիքի) բոլոր եկեղեցիները¹²:

Եկեղեցաշինության մկատմամբ այդքան բուռն գործունեություն ծավալած երիտասարդ Գրիգորիսը դժվար թե աչքաթող արած լիներ իր իսկ եպիսկոպոսամիստ Ամարասը: Վերջին տասնամյակների ընթացքում Ամարասի մոտերքում գտնված IV-V դդ. վերաբերող բացառիկ արվեստով խոյակները, խարիսխները (Ծարտար, Հացի, Աղջկաբերդ) միանշանակ համոզում են, որ Գրիգորիսի օրոք Ամարասի հարևանությամբ կառուցված քրիստոնեական հավատքի առաջին օջախները եղել են վեհաշուք այդնագարդ տաճարներ: Հետևապես բացառություն չի կարող լինել Ամարասի եկեղեցին, որը վերոհիշյալ փաստերի տրամաբանությամբ և մասն՝ գիտնականի կոնսմամբ կառուցվել էր Գրիգորիսի մտահղացմամբ և ունեցել ամհամեմատ ավելի ներկայանալի տեսք: Ցավոք, այն իր նախաստեղծ տեսքով չի պահպանվել: Պատմիչները ոչինչ չեն հաղորդել ո՛չ Լուսավորչի հիմնադրած, և ո՛չ էլ Գրիգորիսի կառուցած եկեղեցիների հորինվածքի մասին, մինչդեռ չափազանց հետաքրքիր կլիներ հայ քրիստոնեական ճարտարապետության ձևավորման հետ կապված մի շարք կնճոռոտ հարցեր պարզելու համար:

Ո՞վ էր Ամարասի առաջին եպիսկոպոսը և ի՞նչ մեծագործությունների համար էր ժամանակակիցների կողմից այդքան մեծարվել ու նրա անունով մատուռ-դամբարան կառուցվել, որն ամբողջությամբ պահպանվում է Ամարասում: Գրիգորիսը, համաձայն Ամարասի եկեղեցում պահպանված տապանագրի, ծնվել է 322 թվականին, եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 340-ին, իսկ նահատակվել՝ 348 թվականին¹³: Մեծացել, դաստիարակվել և կրթվել էր բարձրակարգ միջավայրում: Օմորհիվ իր արտակարգ ակտիվության, աստվածատուր գիտելիքների և հաճելի, բարեստե կերպարանքի՝ մանուկ հասակից զրավել էր հայոց մեծամեծների ուշադրությունը: V դ. պատմիչը նրան արժեքավորել է որպես «վայելչակազմ, առաքինի անձ և հոգևոր արժեքներով լի ու աստվածային գիտության հմուտ»¹⁴: Եվ ապա՝ «քրիստոնեական ճշմարիտ հավատի մեծ քարոզիչ էր, ամենքին երևում էր սքանչելի ու զարմանալի, իր խըստակյաց ճգնողական վարքով, պահեցողությամբ, մաքուր կյանքով, ջերմ աղոթքներով»¹⁵:

Երբ Հայոց Արևելից կողմանց բոլոր եկեղեցիները կարգի բերեց, նորոգեց, նորեն էլ կառուցեց, Գրիգորիսը ձեռնամուխ եղավ քրիստոնեական հավատքի տարածմանը անդրկուրյան երկրներում: Քարոզչական մեծ գործունեություն ծավալելով՝ նա հասավ մինչև «մասքութների Սանեսան թագավորի ճամբարը»¹⁶: Նրան

¹² Փավստոս Բուզանդ, մշվ. աշխ., էջ 25: Մովսես Կաղանկատվացի, մշվ. աշխ., էջ 27-28:

¹³ Վարանդա (մյութեր ապագա ուսումնասիրողների համար), խմբագրեց Ե. Լալայան, արտատպված «Ազգագրական հանդեսից», Թիֆլիս, 1898, էջ 38:

¹⁴ Փավստոս Բուզանդ, մշվ. աշխ., էջ 21:

¹⁵ Փավստոս Բուզանդ, մշվ. աշխ., էջ 21:

¹⁶ Փավստոս Բուզանդ, մշվ. աշխ., էջ 25-27:

հաջողվել էր քրիստոնեական հավատքի բերել հոծ բազմության, այդ թվում նաև թագավորի երեք որդիներին՝ Մովսեսին, Դանիելին և Նոյիային: Սակայն երբ տեղացի ավազակապետերը գլխի ընկան և իմացան, որ Աստծուն ատելի են ավարառությունը, հափշտակությունը, ուրիշների ունեցվածքին տիրանալը, զարմացան և զայրացան. եթե իրենք «չհափշտակեն, չթալանեն, ապա ինչո՞վ պիտի ապրեն, զորքեր պահեն»¹⁷: Ուրեմն Աստծո պատվերով Գրիգորիսը եկել էր «մեր ապրուստի որսը խափանի»։ Հետևապես նրան պետք էր «միջեհամ» անել և լայնածավալ մի նոր արշավանք ձեռնարկել դեպի քրիստոնեական Հայաստան:

Նախ Գրիգորիսին կապեցին մի «ամենի ձիու պոչից» և Կասպիականի եզերքի դաշտում քաշքշելով սպանեցին¹⁷ և ապա՝ ի մի բերելով լեռնականների ամթիվ ու անհաշիվ բանակները, ներխուժեցին Ուտիք և Արցախ մահաճգները: Իր ճանապարհին Սանեսան ավարի ու ավերի ենթարկելով բազմաթիվ հայկական գավառներ՝ գալիս-հասնում է Մյուս Հաբանդ: Առաջին հերթին հողին է հավասարեցնում Ամարասի սրբավայրերը, Գրիգորիսի գերեզմանը և ապա՝ շտապում հետապնդել Ամարասից ոչ այնքան հեռու Դիզակալս լեռան բարձունքներում ապաստանած իր հավատափոխ որդիներին, որոնք աշակերտել էին Գրիգորիսին, և նրանց հետ այստեղ աճապարած «երեք հազար ութ հարյուր յոթանասուն» դավանափոխ հայրենակիցներին: Նավասարդ ամսի 9-ին նրանց բոլորին սրի են քաշում, ապա դիզելով իրար վրա՝ այրում¹⁸: Ի դեպ, դիզել բառից էլ առաջացել են ե՛ր լեռան՝ Դիզակալս, ե՛ր գավառի՝ Դիզակ անունները:

Հետագայում V դարի վերջին, ինչպես վկայում են տարեգիրները, այդ մեծ զոհարանի տեղում հայերը կառուցում են Կատարովանքը և այն վերածում մեծ ուխտատեղիի:

Գրիգորիսի մահատակությունից անցել էր ավելի քան մեկ հարյուրամյակ: Այդ ընթացքում Հայաստան աշխարհը ավելի մեծ, ավելի ահավոր ասպատակությունների դիմագրավեց և, նաև, չկարողացավ դիմագրավել: Երկիրը 387 թ. բաժանվեց երկու մասի: Մի մասը բաժին հասավ Բյուզանդիային, իսկ արևելյան հատվածը՝ Պարսկաստանին: Պարսկահպատակ Արցախ, Ուտիք, Փայտակարան և Կամբեջան հայկական մահաճգներից կազմավորվեց Աղվանից մարզպանությունը: Պարսկական տիրապետության ծանր լուծը, մայր հայրենիքից կտրված լինելը չէին կարող ծայրագավառներում ազգային դիմագծի մեջ ճեղքվածքներ չառաջացնել, ազգային կյանքի, կրոնական հավատքի խնդրում արգելքներ, խոչընդոտներ չհարուցել: Թեև վարդաճանց պատերազմից հետո ինչ-որ բան պիտի փոխվեր, բայց դա տեղի չունեցավ, քանզի խստությամբ շարունակվում էր Հազկերտի մվաճողական քաղաքականությունը, մազդեզական կրոնի մոլագար քարոզիչները, քրիստոնեությունը վարկաբեկող այլևայլ աղանդավորներ չէին հաշտվում այն

¹⁷ Փավստոս Բուզանդ, մշվ. աշխ., էջ 27:

¹⁸ Մովսես Կաղանկատվացի, մշվ. աշխ., էջ 90:

Ամարասի վաճառական համալիրի հնագիտական, ճարտարապետական արժեքը գնահատելու տեսակետից կարևոր, առանձնահատուկ դեր ունի մահատակ Ս. Գրիգորիսի ստորգետնյա մատուռ-դամբարանը, որը գտնվում է Ամարասի այժմյան գործող եկեղեցու ավագ ապսիդի, բեմի տակ: Այն շինված է խազագ լեռան քարհանքից բերված սրբատաշ խոշոր քարերով:

Մասնագետների միական կարծիքով Գրիգորիսի դամբարանը հայ բազմադարյան քարարվեստի և ճարտարապետության անչափ հետաքրքիր և մեծարժեք ստեղծագործություն է: Այն բավարար պատկերացում է տալիս հայկական վաղ միջնադարի համանման դամբարանները ուսումնասիրելու և արժեքավորելու համար:

V դ. վերջին, ավելի ստույգ՝ 489 թվականին կառուցված դամբարանն արևմուտք-արևելք ձգված միանավ թաղածածկ դահլիճ է, որի երկարությունը ներսից 3,5 մետր է, լայնությունը՝ 1,9, իսկ բարձրությունը՝ 3,5 մետր: Բացի արևմտյան մուտքից, ունի մեկ մուտք արևելյան կողմից, որն այժմ փակված է: Արևմտյան մուտքը (ինչպես երևում է գծանկարից) գտնվում է եկեղեցու աղոթասրահի հարավ-արևելյան մասում, որտեղից դեպի դամբարան տանող 18 աստիճան ցածր դամբարանի մախամուտքն է, որն ունի ընդգծված պայտաձև կտրվածք: Նախամուտքի պատերի ողջ պարագծով փորագրված է հնգաշերտ զարդաքանդակ գոտի: Նախշերը հար և մեծ են վաղ միջնադարին բնորոշ հայկական երկրաչափական քանդակազարդերին²²:

Նախամուտքից դեպի դամբարանի սրահը բացվող դռան երկու կողմերի պատերում կան պայտաձև հորինվածքով խորշեր, մեկական քանդակազարդ արմավենու ճյուղեր, խոշոր պտուղներով հանդերձ: Նախամուտքի թաղի հիմքի բարձրությամբ ձգվում է վերին աստիճանի հետաքրքիր զարդաքանդակներով պատած մեկ այլ գոտի, որն ունի ուղղանկյուն համաչափություն (8 X 13 սմ) և խաչաձև կողերով ութ հավասար եռանկյունի: Այս զարդաքանդակը կատարողական հնարքներով (տեխնիկայով), ոճով և ձևով մեծանկյուն է կենտրոնական Հայաստանում պահպանված վաղ միջնադարին բնորոշ քանդակազարդերին: Նախամուտքի հյուսիսային պատի արևելյան ծայրում կա մեկ այլ մուտք, որն իր ձևերով ու չափերով առաջինի կրկնությունն է և տեղադրված է նրան սիմետրիկ: Ամբողջությամբ պահպանվել են դեպի եկեղեցու հյուսիսային մաս բարձրացող աստիճանավանդակի կողպապատերը և աստիճանները: Աստիճանավանդակը, սակայն, կիսով չափ լցված է հողով: Ամենայն հավանականությամբ այդ արվել է Ամարասի եկեղեցու վերջին (1857 թ.) վերակառուցման ժամանակ:

Նախամուտքի սրահից երեք աստիճան ցած դամբարանի դահլիճն է, որը, ինչպես արդեն նշվեց, արևմուտք-արևելք ձգված ուղղանկյուն սրահ է և ունի պայտաձև կտրվածքով թաղ: Դամբարանի արևելյան պատի կենտրոնական մասում

²² Դամբարանի և նրա զարդաքանդակների մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Հասրաթյան, ՈՉՎ. աշխ., էջ 17-25:

նշմարվում է նույնպես պայտաձև կամարով նեղ ու երկար խորշ (0,96 X 128 սմ), որը փակված է: Ինչպես մասնակի պեղումների ժամանակ պարզեցինք, դա եղել է լրա-
ցուցիչ, գաղտնի մուտք: Հայտնաբերվել են եկեղեցու արևելյան ճակատի հիմքից
դեպի դամբարան տանող աստիճանները:

Դամբարանում էր գտնվել Ս. Գրիգորիսի տապանաքարը, որը և համարվել է
հիմնական ուխտատեղի: Գերեզմանաքարի երեսին քանդակված են եպիսկոպոսա-
կան խույր, գավազան ու խաչ: Տապանաքարի վրա կա հետևյալ վիմագրությունը.

«Դամբարան սրբոյն Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսի թոռին եւ սրբն Գրի-
գոր Լուսաւորչի Պարթեւի: Ծնեալ յամի ՅԻԲ - 322, օծեալ ՅԻՍ - 340 եւ մահատա-
կեալ ՅԻԸ - 348-ը, Սանեսան թագաւորէն Մագգթաց ի Դեղրբէնդ, բերեալ
յԱմարասն սուրբ ճշխարս ի ձեռն ձեռնասուն սարկաւազաց Նորին Արցախունի»:

Ս. Գրիգորիսի տապանաքարը 1858 թ. վերակառուցումների ժամանակ դամբա-
րանից բարձրացվել և դրվել է եկեղեցու դահլիճի հյուսիսային մասում, ուր և այժմ
մնում է: Արձանագրությունը տապանաքարով հանդերձ ուշ ժամանակներից է: Այդ
պատճառով էլ Ս. Գրիգորիս եպիսկոպոսը «դարձել է» կաթողիկոս, որպիսի կոչում
Հայոց Արևելից կողմանց հոգևոր պետերը կրում էին 552 թվականից հետո: Տվյալ
դեպքում արձանագրողը մկատի է առել Գրիգորիսի վերաբերյալ մահատակության
պատմությունը:

Խոսելով Արցախի վաղ միջնադարյան ճարտարապետության մասին, պատմա-
գիտության դոկտոր Բագրատ Ուլուքարյանն իրավացիորեն գրում է, որ «պահպան-
վածը չափազանց քիչ է»: Եվ որպես օրինակ վկայակոչում է Ամարասի վանքը, որ
իբրև թե այնտեղ անցյալից պահպանվել և «մեզ է հասել միայն շքամուտքի մեկ
մաս՝ մի քանի մախազարդների հետ միասին»²³: Մեջբերումից պարզորոշ երևում է,
որ հարգարժան պատմաբանը աղոտ պատկերացում ունի իր հայրենի շրջանում
գտնվող Ամարասի մասին: Այլապես մա կիմամար, որ Ամարասում իր-մախա-
ստեղծ տեսքով պահպանվել է ոչ թե «մեկ շքամուտքի մաս՝ մի քանի զարդանախ-
շերի հետ միասին», այլ մի ամբողջ մատուռ-դամբարան:

Ինչևիցե: Ամարասի Ս. Գրիգորիսի դամբարանը հորինվածքի մասնությամբ
ավելի մոտ է Օշականում 442-43 թթ. վահան Ամատունու կառուցած Մեսրոպ Մաշ-
տոցի դամբարանին: Դրա հետ մեկտեղ, Ամարասի մատուռ-դամբարանի ոճավոր-
ված քանդակազարդերը բնորոշ են Հայաստանի IV-V դդ. ճարտարապետական
հուշարձաններին (Բասաղի բազիլիկ, Տեկորի տաճար, Փարպիի Միրամավոր
միանավ եկեղեցի, Ծիծեռնավանք): Եվ ինչպես գրում է Մուրադ Հասրաթյանը,
Ամարասի Ս. Գրիգորիսի դամբարանը կարևոր դեր և նշանակություն ունի հայ
ճարտարապետության IV-V դդ. հետաքրքրական և արժեքավոր ստեղծագործու-
թյունների, մանավանդ դամբարանների ինքնատիպության և ձևերի զարգացման
էվոլյուցիայի, հաջորդականությունների բացահայտման գործում²⁴:

²³ Բագրատ Ուլուքարյան, Արցախի պատմությունը: Եր., 1994, էջ 48:

²⁴ Մ. Հասրաթյան, Ձվ. աշխ., էջ 25:

Ամարասի՝ մեկուկես հազարամյակից ավելի անցյալ ունեցող վանքը ակամատես է եղել պատմական խոշոր, շատ հաճախ ցնցող և ավերիչ իրադարձությունների: Թեև կարճատև, բայց, այնուամենայնիվ, ունեցել է իր բարգավաճման, ծաղկման շրջանը, երբ կենդանի էին Ս. Գրիգորիսը, Վաչագան Բարեպաշտը, երբ այնտեղ են մատել Հայոց Արևելից կողմանց կաթողիկոսները, երբ Գագիկ Աղվանից թագավորն իշխել է այս կողմերում, երբ Ղարաբաղի մելիքներն էին ձեռք բերել քաղաքական անկախություն: Վանքը կրել է մահ աղետներ, ավերածություններ, մուլմիսկ մնացել անմարդաբնակ: Ամգամ մրա շրջապատի ծառերն էին գլխատվել, աղբյուրները ցամաքացվել:

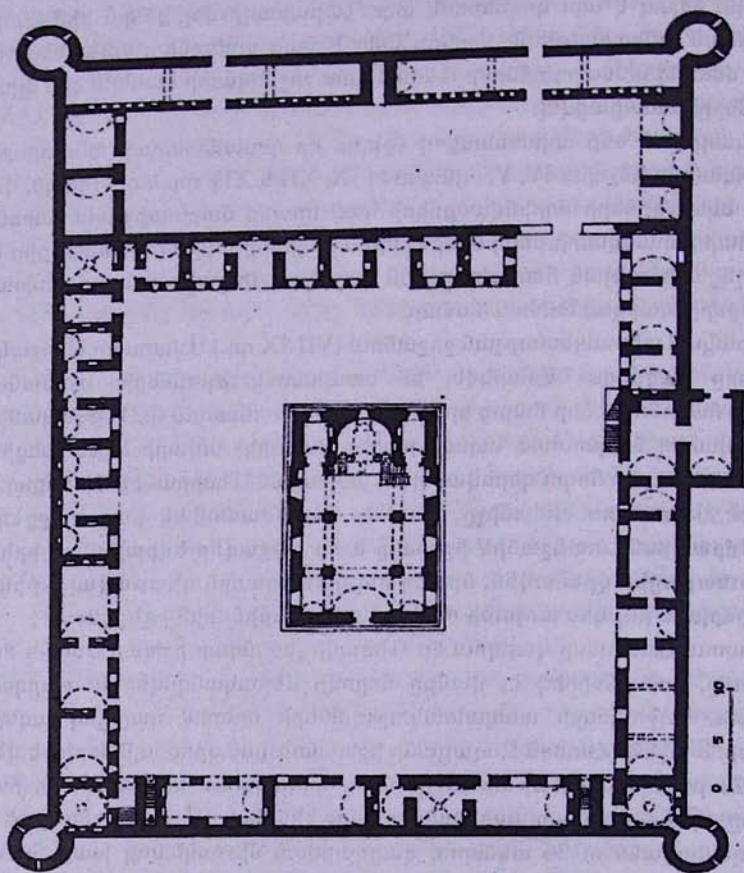
Հարկադրված ենք ափսոսանքով նշելու, որ դժբախտաբար տեղեկություններ չեն պահպանվել ինչպես IV, V, այնպես էլ IX, XII և XIV դդ. կառուցված, վերակառուցված եկեղեցիների հորինվածքների կամ դրանց ճարտարապետական, դեկորատիվ հարդարանքների մասին, մինչդեռ այդպիսիք անչափ հետաքրքիր կլինեին հայ եկեղեցաշինության հետ սերտորեն կապված մի շարք անպատասխան մնացած հարցերի պարզաբանման համար:

Արաբական տիրապետության շրջանում (VII-IX դդ.) Ամարասը և շրջակա բնակավայրերը բազմիցս ենթարկվել են ասպատակությունների: Ժամանակակից պատմիչը հայտնում է, որ հայոց երկու հարյուր յոթանասուն (821) թվականին Պարտավից այստեղ ներխուժած «արաբ ընտիր մարդիկ» ավարի ենթարկեցին Ամարասը և, մոտ հազար հոգու գերեվարելով, ամրացան Մեծիրանքի Օիկաքար կոչվող ամրոցում: Այնուհետև պատմիչը գրում է. «Այդ ժամանակ քաջ ու շքեղատեսք Սահլի Սմբատյան Եռանշահիկ իշխանը և իր քաջագոր եղբայրները իրենց զորքերով լուսաբացին վրա տվին, նրանց բոլորին միասին դիաթավալ արին, ցիրուցան դարձրին և ինչպես առյուծի ծանիքներից՝ գերիներին խլեցին»²⁵:

IX դարում Ամարասը վայելում էր Դիզակի լեզեմդար իշխան Եսայու հովանավորությունը, որի շնորհիվ էլ վանքը նորովի վերականգնվեց ու բարգավաճեց: Այնուհետև, սելջուկների ասպատակությունների օրերին դարձյալ ավերվում է Ամարասը: Խաչենի Հասան Զալալյանի իշխանության օրոք այն նորից է վերաշինվում: 1223 թվականին թաթար-մոնղոլները կողոպտում են Ամարասի հարատությունները: Վանքի կողոպտված զանգերի մեջ էին մահ IV դարից մնացած Ս. Գրիգորիսի գավազանն ու 36 ակներով զարդարված մի ոսկեծուլ խաչ: Պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ, Հունաստանի կայսեր Դեսպինա դստեր (մոնղոլ բռնագրավիչի կինն էր) առաջարկով խաչն ու գավազանն ուղարկվել են Կ. Պոլիս: Հետագայում՝ մոտավորապես 1387 թվականին, Ամարասը Արցախի հարյուրավոր վանքերի մեծ ենթարկվում է լենկթեմուրյան հրոսակների ասպատակությունների: Ավանդությունը պատմում է, որ հերթական բռնակալը հիմնաֆատակ կործանում է Ամարազ գյուղաքաղաքը և որպեսզի վանքն այլևս չվերանորոգվի, իր զորքերը շարքով կանգնեցնում է մինչև Արաքսի ափը, զինվորները վանքի քարերը

²⁵ Մ. Կաղանկատվացի, նշվ. աշխ., էջ 255:

իրար տալով, թափում են գետը: Ամեն անգամ, երբ ասպատակիչները հեռանում էին գավառի սահմաններից, վանքը իր նախկին շուքով վերստին կանգնում էր ավանդական տեղում: Ամարասի վանական համալիրը ամենածանր ավերածության փուլում է եմթարկվել XIII դ. վերջին մոնղոլական Աբաղա խանի հրոթյունների ու թալանի է ենթարկվել XIII դ. վերջին մոնղոլական Աբաղա խանի հրոթյունների կողմից, բայց և այնպես վանահայրերին հաջողվել էր վանքի հարստության մեծ մասը, բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններով հանդերձ, տանել և թաքցնել Ազոխի Որվան նշանավոր քարանձավում²⁶:

Գտնվածքի գլխավոր եկեղեցու 1248 թվագրությամբ շինարարական արձանագրությունը փաստում է, որ տաճարը կառուցվել է «ի դառն և ի մեղ ժամանակս, որ ազգն մետողաց» (թաթար-մոնղոլները - Օ. Մ.) ավերակ դարձնելով այս երկիրը, կործանեց Ամարասը: Եվ վերջինիս երկու եպիսկոպոսները՝ Տեր Սարգիս և Տեր

²⁶ Ի դեպ, այդ գամները 1960-ական թթ. վերջերին գտել են Ադրբեջանի ԳԱ հնագետները և ամբողջությամբ տեղափոխել Բաքու:

վրթանա եղբայրները, այստեղ հավաքեցին Ամարասի միաբանության մնացորդները²⁷:

XIV դարում Ամարասը մորից խիստ ավերվեց, բայց վաճառ բնավ չկորցրեց եպիսկոպոսանիստ Աթոռը: XV-XVI դդ. ծանր պայմաններում անգամ Ամարասը մնում էր որպես մշակութային աշխույժ կյանքով ապրող միաբանության կենտրոն: Այստեղ անընդմեջ գործում էր դպրոցը, ստեղծվում էին թանկարժեք ձեռագրեր, որոնցից շատերը հասել են մեզ և պահվում են Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրատանը՝ Մատենադարանում: XVII դարի երկրորդ կեսին Պետրոս եպիսկոպոսի (Գիշեցի) ջանքերով բարեկարգվում, բարգավաճում է վաճառը, և նրա առաջնորդների համար 1664 թ. Ս. Գրիգորիսի անունով մոր մի ամառանոց-եկեղեցի կառուցվում Հերիեր գյուղում: Դրանից հետո Ղարաբաղի մելիքությունների օրոք Ամարասը վերակառուցվում և դառնում է Վարանդայի մելիքության ամենամիլիարկան վայրերից մեկը: Վարանդայի մելիք Ծաֆնազար Բ-ն XVIII դարում մորոգում և պարսպապատում է Ամարասը: Նա կառուցում է մահ բազմաթիվ կացարաններ, խուցեր, սեմյակներ և այլ օժանդակ շինություններ: Դրանով ավելի է ամբողջանում վանական համալիրը:

Այնուամենայնիվ, ինչքան էլ դրսեկ հրոսակները ջանացել են հողի երեսից ջնջել, պատմությունից վերացնել քրիստոնեական օջախ Ամարասը, դա նրանց չի հաջողվել: Այդքան ավերածություններից հետո էլ հրաշքով մնացել են խաչքարեր, վիմագիր սալաքարերի պատտիկներ, հայկական մշակութային շերտեր, որոնց ուսումնասիրությունները խոստանում են մորահայտ տեղեկություններով լույս սփռել վաճառի բազմադարյան պատմության վրա:

XVIII դ. վերջը և XIX դ. սկիզբը Ամարասի համար (և ինչու միայն Ամարասի) մորից դարձավ դաժան փորձությունների ժամանակաշրջան, երբ մի կողմից պարսիկները փորձում էին բոլոր միջոցներով վերականգնել իրենց կորցրած տիրապետությունը Անդրկովկասում, մյուս կողմից՝ ցարական Ռուսաստանն ամեն կերպ ձգտում էր վերջնականապես Ղարաբաղը ամրացնել Ռուսաստանին: 33 տարիների ընթացքում Ամարասը, ինչպես և ամբողջ հայկական Արցախը, ենթարկվեցին սուկայի աղետների: Ահա թե ինչու Ս. Ջալալյանը Ամարասը ամայացած էր տեսել²⁸: Այդ կարճ պատմական ժամանակաշրջանը շատ հարուստ է պատերազմներով: Արցախին հաճախ վտանգ էր սպառնում դրսից, և այդ պատճառով էլ, բնականաբար, Ղարաբաղի հայերը քաջաբար մարտնչում էին և ակտիվորեն մասնակցում ռազմական գործողություններին:

Ամարասը, գտնվելով դեպի Արցախ-Ղարաբաղի կենտրոն Ծուշի տանող ճանապարհի հանգուցակետում, միշտ առաջինն էր ենթարկվել հարձակումների: Այս-

²⁷ Ծաֆնա Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները: Եր., 1985, էջ 85:

²⁸ Ս. Ջալալյան, Ժամապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ: Տփլիս, 1858, էջ 136:

պես, օրինակ, 1793 թ. պարսկական բանակի հրամանատար Սուլեյման Ծահգա-
դան, մախքան կհարձակվեր Օուշիի վրա, Ամարասը դարձրել էր ռազմակայան:
Նույնը կրկնվեց երկու տարի հետո՝ 1795 թ., իսկ 1797-ին այստեղ՝ Ամարասում էր
խփել իր վրամը Իրանի շահ հուշակված Աղա Մուհամադը: 1826 թ. Օուշիի 48-օրյա
պաշարման մախօրյակին դարձյալ Ամարասում էր հանգրվանել թագածառանգ
Աբաս Միրզան: Ռուս-պարսկական երկրորդ պատերազմից հետո, 1828 թ., Ամա-
րասը վերածվել էր ռուսական սահմանապահ զորքերի զորակայանի: Ինչևիցե:
Փառք տամք Աստծուն, որ գոնե այս անգամ ո'չ պարսիկները, ո'չ էլ ռուսները Ամա-
րասը չեն ավերել, սրբատաշ քարերը փոխանցելով չեն մետել Արաքսի փրփրաբաշ
ջրերը, այլ միայն օգտագործել են որպես հանգրվան, զորանոց և մաքսատուն:
Մոսկվայի ռազմական պետական արխիվում պահպանվող փաստաթղթերը վկա-
յում են, որ Ամարասը զորանոցի է վերածվել ֆելդմարշալ Պասկևիչի հրամանով:
Ինչպես նա, այնպես էլ ռուսական բանակի հայազգի փառաբանված զորավար Վ.
Մադարովը դարձյալ որոշ ժամանակով հանգրվանել են Ամարասում²⁹: Այնպես
որ, Ամարասը իր պարիսպների մերսում հյուրընկալել է մասն շատ երևելի ռազմա-
կան գործիչների:

Այսպիսով Ամարասի վանքային համալիրի պաշտպանական կառուցվածքները
XIX դ. 20-ական թթ. ռուսների կողմից օգտագործվել են որպես սահմանամերձ ամ-
րոց, իսկ 1832-1847 թթ. եղել է ռուս-պարսկական սահմանի հիմնական մաքսա-
տունը: 1848 թ. Ամարասի վանքը, իր մասին վանքապատկան կալվածքներով
հանդերձ, ցարական իշխանություններից ետ է վերցրել Արցախի թեմի առաջնորդ
Բաղդասար միտրոպոլիտը և այն շուրջիների օժանդակությամբ բարեկարգվել և
մորից դարձել է հոգևոր կենտրոն:

Ամարասի մերկայիս կանգուն եկեղեցին կառուցվել է 1858 թ., Օուշիի քար-
հանքից բերված բաց մոխրագույն սրբատաշ որձաքարով: Ի դեպ, այդ մույն քարով
է կերտվել Օուշիի ամենափառաբեղ տաճարը՝ Ս. Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկե-
ղեցին: Այն եռանավ բազիլիկ հորինվածք ունի, արտաքին չափերն են՝ 13,5 X 23,2
մ: Աղոթասրահը երկու զույգ խաչաձև մույթերով բաժանվում է երեք մավի, որոնք
թաղածածկ են: Բեմի ապսիդի կողմերում կան ուղղանկյուն հատակագծով թաղա-
կալ ավանդատներ: Վերջիններիս խորությունը շուրջ 5 մետր է: Դա պատճառա-
բանված է բեմի տակ գտնվող Ս. Գրիգորիսի դամբարանի առկայությամբ: Եկեղե-
ցու միակ դուռը գտնվում է արևմտյան կողմում: Աղոթասրահն առատորեն լուսա-
վորվում է պատերում բացված երեքական բարձր ու լայն (դրսից 1,4, մերսից՝ 2,0 մ)
լուսամուտներով:

Երկթեք տանիքի վրա բարձրանում է փոքրիկ զանգակատան վեց սյունանի կա-
թողիկեն: Հետաքրքիր է մշել, որ (ինչպես երևում է մասն ավելի քան հարյուր տարի
առաջ «Արարատ» ամսագրում տպագրված գծանկարից և հատակագծից) մինչև

²⁹ ЦВИА, Ф ВУА, д. 4290, л. 152.

վերջին կառուցումը Ամարասի եկեղեցին (XVII դ.) ունեցել է զմբեթաման երեք զանգակատներ: Դրանցից ամենամեծը տեղադրված է եղել եկեղեցու տանիքի կենտրոնական մասում, մյուս երկուսը՝ արևելյան և արևմտյան ծայրերին:

Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այժմյան եկեղեցին վերակառուցելիս շինարարները չեն կրկնել նախորդի հորինվածքը: Այդ մասին որոշակի նշում է նաև Սարգիս Զալալյանը³⁰, որն անձամբ տեսել է XVII դարում կառուցված եկեղեցին: Հին եկեղեցին եղել է ոչ թե եռանավ բազիլիկ, այլ զմբեթավոր շենք:

Եկեղեցու հարդարանքը թե՛ դրսից, և թե՛ ներսից պարզ է: Բացառություն է կազմում արևմտյան շքամուտքի ճակատի պատը: Մուտքի բարավորի քարը և դրանից վերև բացվող (համեմատաբար փոքր) լուսամուտն ունեն պատի ընդհանուր հարթությունից զգալիորեն դուրս, իրար միացած երեսակալ, որը ճակտոնի տակ վերածվում է խաչի:

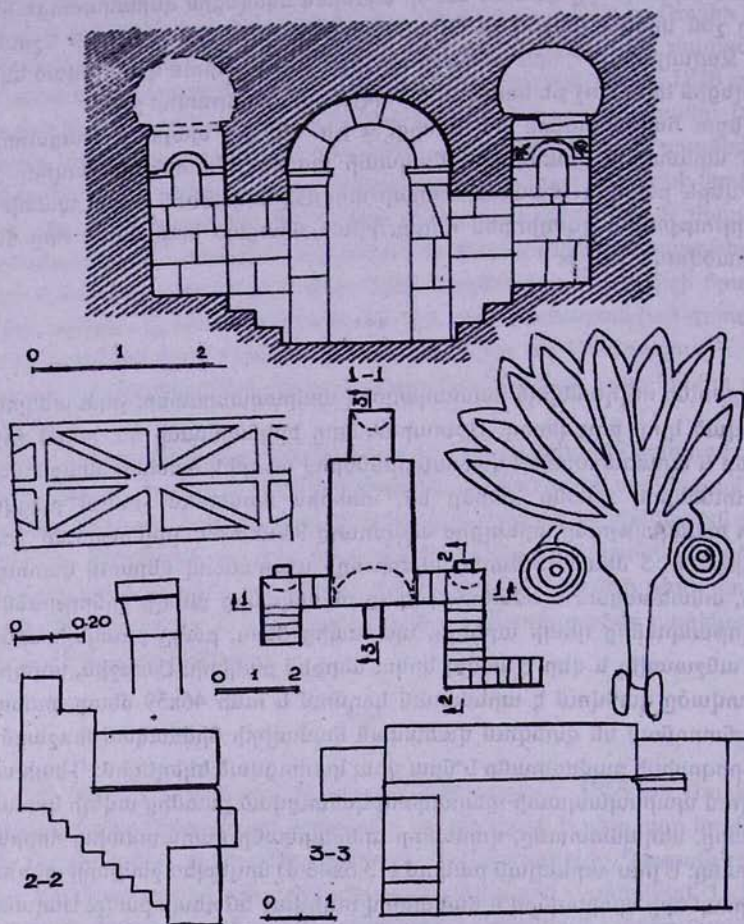
Վանքն ունի ուղղանկյուն հատակագծով պարսպապատեր, չորս անկյուններում տեղադրված կլոր բուրգերով: Աշտարակները երկհարկանի են, ունեն շրջանաձև ծավալներ և առաջատային փոխանցումներով աֆերիկ ծածկեր. պաշտպանական նկատառումներով դրանք բարձր են, ստորին մասերում չունեն բացվածքներ: Պարսպի երկարությունը արևելքից արևմուտք 94 մետր է, լայնությունը՝ 56,4 մետր, բարձրությունը՝ 5 մետր³¹: Պարիսպների ողջ պարագծով ներսում կառուցված են բնակելի, տնտեսական և օժանդակ երեք տասնյակից ավելի շինություններ: Այստեղ աղոթասարահից դեպի արևելք, պարսպից ներս, բակը բնակելի սենյակների շարքով անջատվել և վեր է ածվել երկու մեքենա բակերի: Առաջին, ավելի ընդարձակ հատվածը գտնվում է արևմտյան կողմում և ունի 46x59 մետր տարածք, որի ուղիղ կենտրոնում են գտնվում վանական համալիրի հիմնական հուշարձանները՝ Սուրբ Գրիգորիսի դամբարանը և նրա վրա կառուցված եկեղեցին: Դեպի այս բակն են բացվում պարսպապատի պարագծով կառուցված քսանից ավելի կամարակապ սենյակները, սեղանատունը, վանահոր երկհարկանի քաղաքատիպ հորինվածքով բնակարանը: Մյուս՝ արևելյան բակում (13,5x46 մ) նույնպես շենքերը տեղավորված են պարիսպների պարագծով և ճակատով ուղղված են դեպի բակը: Սեղանատունը, վանահոր երկհարկանի գեղեցիկ, պատշգամբով շենքը տեղադրված են եկեղեցու հարավային կողմում: Արևելյան փոքր բակը ունեցել է միայն տնտեսական նշանակություն: Այնտեղ են եղել վանքի զոմը, ախոռը, պահեստները: Բոլոր այս շենքերը, պարիսպները կառուցվել են XVIII դարում:

Պարիսպներում միակ մուտքը՝ դարպասը, հարավ-արևելյան կողմից է: Այն բացվում է դեպի փոքր օժանդակ բակը: Սա ունի պաշտպանական նշանակություն, - գրել է Մ. Հասրաթյանը, - որովհետև ստացվում է ամրությունների երկաստիճան համակարգ, և վանքի արևմտյան հիմնական մասը ներթափանցելու համար

³⁰ Ս. Զալալյան, ճշվ. աշխ. էջ 136:

³¹ Մակար Բարխուդարյան, Արցախ: Բպքու, 1895, էջ 114:

պետք էր հաղթահարել մոր արգելք՝ երկու բակերի միջև եղած դարպասը (այժմ քանդված է): Նման երևույթ գոյություն ունի Սյունիքի XVIII դարի որոշ վանական համալիրներում ևս³²:

Ամարասի պարսպապատերի պաշտպանական համակարգը դարձյալ սերտ առնչություններ ունի Հայաստանի այլ բնակավայրերի համանման կառուցվածքների հետ: Պարսպապատերին կից բոլոր շենքերի կտուրները հարթ են և բավականաչափ հարմարեցված վանքի պաշտպաններին՝ թե՛ պատսպարվելու, և թե՛ թռչնամուկ հակահարված տալու համար: Տանիքները կարելի է բարձրանալ արևմրտյան պարսպապատի հյուսիսային և հարավային կողմերում գտնվող քարե հա-

³² Մ. Հասրաթյան, Ամարասի ճարտարապետության համալիրը, «Լրաբեր» ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների: 1975, № 5, էջ 38:

տուկ աստիճաններով, որոնք պաշտպանված են թաղակապ ծածկով: Պարսպապատերը շենքերի կտուրներից բարձր են մեկուկես մետրով: Պատերի ողջ պարագծով, միմյանցից 1,1 մետր հեռավորության վրա կառուցված են հրակնատներ, որոնք դրսից ունեն եռանկյունաձև պահումակային ծածկ: Սրանք դարձյալ իրենց զուգահեռներն ունեն Հայաստանի այլ մարզերի ու շինարարական վանքերի բերդամրոցների հետ:

Վանքի կոմունալ շինությունների մեջ աչքի են զարնում արևմտյան և արևելյան պարսպապատերին կից երկու զուգարանները: Դրանք մեղ, թաղածածկ, քարակերտ շինություններ են, ուր բարձրանում են աստիճաններով: Զուգարաններն ունեցել են կոյուղու խողովակներ (թունգեր), որոնք պարսպի տակով դուրս են գալիս դեպի Ամարաս գետակը:

Ամարասի թե՛ պարսպապատերը, և թե՛ բնակելի, տնտեսական և օժանդակ շինությունները կառուցված են կոփածո քարերից, կրաշաղախով: Ամկյունաքարը, դարպասի, լուսամուտների և դռների եզրաքարերը շարված են մաքուր տաշած ֆելզիտից:

Հարկ է նշել, ընդգծել պաշտպանական այդ իմժեներական կառույցների ծավալատարածական կոմպոզիցիայի ուրվագծերի, ինչպես նաև ճակատների բացառիկ մուրք ճաշակով և բարձր վարպետությամբ կատարված դեկորատիվ հարդարանքները:

Ամփոփենք: Սույն պատկերագրքով ընթերցողը պիտի իմանա, որ ա) Ամարասի դարավոր պատմությունը մեր ազգային ինքնատիպ դիմագծի՝ հայկական տոկոսության պատմությունն է: բ) Արցախ-Ղարաբաղի հայությունը մույնպես եղել է առաջիններից, որ գրկաբաց ընդունել է քրիստոնեությունը: գ) Ամարասի հանգույն եկեղեցին աշխարհում կառուցված քրիստոնեական առաջին տաճարներից մեկն է: դ) Այս վանքում հայերը ազգային դպրոց են բացել դեռևս 4-րդ դարում: ե) Ամարասում իր նախաստեղծ, ամբողջական տեսքով պահպանվում է, մեր թվարկության առաջին հազարամյակի սկզբին կառուցված քրիստոնեական-հայկական մի եզակի՝ ճարտարապետական մեծարժեք մատուռ-դամբարան, որը հարուստ մյուս է պարունակում քրիստոնեական ճարտարապետության սկզբնավորման և զարգացման պատմությունն ավելի ամբողջացնելու համար: Նվ վերջապես գ) քրիստոնեական աշխարհի հարավ-արևելյան սահմանագծին գտնվող քրիստոնեական հանգույն խոշոր համալիրի վերակառուցման աշխատանքներից չպետք է անմաս մնան ինչպես Միջազգային քրիստոնեական համաշխարհային կազմակերպությունը, այնպես էլ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ն:

